

Вольга Вярбіцкая (Мінск, Беларусь)

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІЯ Ў ТВОРЧАЙ СПАДЧЫНЕ ЯКУБА КОЛАСА

У сучаснай культуралогіі актыўна развіваецца антрапалагічны падыход да вывучэння культурных працэсаў і з'яў, заснаваных на шматгадовых культурна-антрапалагічных распрацоўках буйнейшых замежных вучоных мінулага стагоддзя: Р. Бенедзікт, Ф. Боас, Дж. Мак-Ленан, Ю. Ліпэрт, М. Мід, Фр. Фрэзер, І. Чайлд і інш. Развіццё антрапалагічнага кірунку ў культурнай антрапалогіі неапазбежна прывяло да неабходнасці вывучэння сувязі мовы і культуры.

Мовай культуры звычайна называюць тыя сродкі, веды, сімвалы, тэксты, формы, якія дазваляюць людзям арыентавацца ў прасторы культуры і ўступаць адзін з адным у камунікатыўныя сувязі. Яна з'яўляецца універсальнай формай асэнсавання рэальнасці, у якую арганізуюцца ўсе ўзніклыя або існуючыя ўяўленні, успрыманні, паняцці, вобразы і іншыя падобныя сэнсавыя канструкцыі (носьбіты сэнсу). Мова, з'яўляючыся "праблемай сэнсу культуры", сінтэзуе сацыяльныя, культурна-гістарычныя, псіхалагічныя, эстэтычныя аспекты жыцця чалавека. Але для таго, каб падзея культуры стала яе з'явай, яна павінна быць пераведзена ў тэкст. Значыць, мова ўяўляе ядро сістэмы культуры, менавіта пры дапамозе яе чалавецтва засвойвае каштоўнасці, ацэнкі, уяўленні, усё тое, што вызначае карціну свету. Такім чынам, мова культуры – гэта спосаб захоўвання і перадачы культуры ад пакалення да пакалення. Асобае значэнне валодання мовай культуры ў тым, што яно дазваляе чалавеку ўключыцца ў культурны кантэкст, усваяючы сваё месца ў ім, зарыентавацца ў складаных і дынамічных сацыякультурных працэсах. І чым вышэй узровень валодання мовай культуры, чым больш шырокі і разнастайны дыяпазон ведаў, уяўленняў аб культуры, тым вышэй здольнасць чалавека да ўспрымання і гармоніі з навакольным светам, таму што мовы – гэта іерогліфы, у якія чалавек умяшчае свет і сваё ўяўленне. Праз разнастайнасць моў для нас адкрываюцца багачце свету і разнастайнасць таго, што мы спазнаём у ім, і чалавечае быццё робіцца для нас шырэйшым, паколькі мовы ў выразных і дзейных рысах даюць нам розныя спосабы мыслення і ўспрымання. Мова увасабляе асновы культуры: яе прадукт і структурныя элементы, умовы развіцця. І натуральныя, і штучныя, і другасныя мовы ёсць спецыфічны знакавы спосаб фіксацыі, захавання, перапрацоўкі і трансляцыі культурнай інфармацыі.

У працэсе даследавання моўнай карціны свету паступова сфарміравалася асобная навуковая галіна – лінгвакультуралогія, якая ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі. Важкі ўнёсак ў яе развіццё зрабілі прадстаўнікі фразеалагічнай школы В. Вараб'ева, В. Маслава В. Тэлія і інш. Па меркаванню В. Тэлія лінгвакультуралогія павінна даследаваць праявы

культуры этнаса, што адбіліся і замацаваліся ў мове [13, 217]. В. Вараб'ёва ў якасці аб'екта лінгвакультуралогіі вызначае “ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне культуры і мовы ў працэсе яе функцыянавання і вывучэнне інтэрпрэтацыі гэтага ўзаемадзеяння ў адзінай сістэмнай цэласнасці” [2, 32]. Такія поглядаў на яе аб'ект прытрымліваецца і В. Маслава [11]. У якасці адзінкі лінгвакультуралагічнага аналізу навукоўцы прапаноўваюць розныя адзінкі: культурны канцэпт, моўная карціна свету, лінгвакультурэма. Адзінкі мовы – гэта не проста словы, а словы, якія набылі сімвалічнае, эталоннае, вобразна-метафарычнае значэнне ў культуры і якія абагульняюць вынікі дзейнасці чалавечай свядомасці, замацавання ў міфах, легендах, рытуалах, абрадах, фальклорных і рэлігійных дыскурсах.

У дачыненні да тэкстаў літаратурных твораў Якуба Коласа, 130-годдзе якога ў бягучым годзе адзначае сусветная супольнасць, на наш паряд, у якасці адзінкі мовы лепш выкарыстоўваць паняцце “лінгвакультурэма”. У адрозненне ад слова, яна мае больш складаную структуру: план зместу дробніцца на моўнае значэнне і культурны сэнс. У коласаўскіх творах яна выражаецца як адзінкавым словам, так і тэкстам значнай працягласці.

У коласаўскай лінгвакультуралогіі яе прадметам выступаюць шэраг міфалагізаваных моўных адзінак, сярод якіх шырока ўвасоблены ў творах прасторавыя і антропаморфныя архетыпы. Аналіз дыскурсу літаратурных твораў Я. Коласа паказвае, што найбольш глыбока ім увасоблены і пераасэнсаваны прасторавыя архетыпы: Зямлі, Сонца, Вады, Балота, Дрэва, Лесу, Агня, Дарогі. Пры аналізе семантыкі коласаўскіх вобразаў можна рэканструяваць старажытныя сэнсы гэтых і іншых архетыпаў і адначасова знайсці асабіста аўтарскае напаўненне названых вобразаў-архетыпаў. Інтравертнае пагружэнне рэфлексіруючай самасвядомасці Коласа ў сферу прыроды адкрывала грамадству разуменне натуральных праў чалавека на годнае жыццё, на свабоду, на імкненне да шчасця, якія ва ўмовах сацыяльнай і палітычнай няроўнасці набывалі ўсё большае значэнне ў параўнанні з разнастайнымі грамадскімі традыцыямі. Архетыпічнае пераасэнсаванне пісьменнікам чалавека як часткі прыроды патрабавала ад творцы адпаведнага афармлення яе ў статус сацыякультурнай з'явы, які ўзаконіў бы пачуццё ўласнай годнасці як натуральнага права чалавечай душы.

Дыскурс паэтычных і празаічных твораў Я. Коласа дазволіў нам выявіць актуалізацыю паэтам сфарміраваўшыхся ў традыцыйнай культуры пэўных антропаморфных вобразаў. Аб шырокай укаранёнасці ў этнакультуры беларусаў архетыпавага вобраза Старца паэт гаварыў у паэме “Рыбакова хата”. Народ лічыў патрэбным каб у кожнай хаце: “Павінен дзед быць на палацах, / Мудрэц з сялянскаю душой” [7, 7]. Гэты ўзмацнены мастаком этнакультурны архетып прысутнічае таксама

ў паэмах “Сымон-музыка”, “Новая зямля”, трылогіі “На ростанях”, аповесці “Дрыгва”, апавяданнях “Паўлюковы думы”, “Крывавы пір”, “З боку жыцця”, у навеле “Супраць вады. У іх Колас надзяляе беларуса цвярозым прыродным розумам, у якога ёсць свая філасофія, светаразуменне, свае прынцыпы. Праз даволі глыбока распрацаваныя вобразы дзеда Юркі (“Новая зямля”), дзеда Куцейкі (“Рыбакова хата”), дзеда Патапа (“Крывавы пір”), дзеда Паўла (“З боку жыцця”) пісьменнікам перадаюцца асноўныя ментальныя рысы беларуса – памяркоўнасць, разважлівасць, асцярожнасць.

Шырока распаўсюджаны ў вуснай народнай творчасці беларусаў быў архетыпавы вобраз Музыка. Аналіз разнастайных культурных тэкстаў сведчыць аб скразной прысутнасці архетыпа Музыка ў коласаўскіх літаратурных тэкстах (“Сымон-музыка”, “Песні-жалбы”, “Дудар”). Найбольш характэрныя рысы вобраза Музыка выяўляюцца ў сувязі з сакральным, чараўніцтвам. У ім спалучаюцца як Боскія, так і д’ябальскія пачаткі. У гэтым архетыпе злучаюцца і д’яніскае, і апаланічнае, вяселае, забаўляльнае і сур’езнае, маральна-навучнае. Дамінантным архетыпавым матывам з’яўляецца барацьба Музыка з цемрай, злом, несправядлівасцю. Паводле трактоўкі Я. Коласа Музыка з’яўляецца ідэалам нацыянальна-культурнага адраджэння, сімвалічным увасабленнем творчай інтэлегенцыі.

У творчай спадчыне Я. Коласа разнабакова ўвасаблены парэміялагічны фонд мовы. У тэкст апавяданняў, аповесцяў, раманаў пісьменнік уводзіць мноства загадак, прыказак, пагаворак, прыкмет і іншых твораў афарыстычнай малой прозы, у якіх адлюстроўваецца багацце культуры беларусаў. Дыскусія мастацкіх твораў пісьменніка паказвае, што з жанраў малой прозы ў творчасці Я. Коласа знайшлі шырокае адлюстраванне такія адзінкі малых форм беларускага фальклору, як праклёны (кленічы). Гэта своеасаблівыя слоўныя формулы з пажаданнем няшчасцеў і пакаранняў чалавеку, жывёлам, аб’ектам жывой і не жывой прыроды. Праклёны ў коласаўскіх тэкстах выступаюць у якасці своеасабовай магічнай формы абароны, псіхічнай разгрузкі і ў пэўнай ступені псіхічнай агрэсіі. Тыповай структурнай формай праклёнаў, выяўленых у творах Я. Коласа, з’яўляецца двухчастковая мадэль: у адной частцы называлася віна непрыяцеля, у другой было пажаданне адплаты за гэта: “А каб ты ў чыстым полі рагатаў, каб цябе вон нагамі выняслі, як ты мяне нёс” [6, 172], “Каб на тваю шыю вярхоўку завязалі, як завязаў ты перавясла на чужога каня, гіцаль ты!” [6, 172], “Каб вам дошкі сабралі! Каго вы выбралі?” [6, 10], “Бадай таго каваля / Мяцеліца замяла, / Як ён мяне маладу / Замарозіў на ляду” [6, 282]. Як бачна, у гэтых кленічах пісьменнік выкарыстоўвае

прыём семантычнага паралелізму, які характэрны для беларускай народнай традыцыі. Вывучэнне коласаўскіх літаратурных тэкстаў паказвае, што пісьменнікам кленічы ўжываліся як сітуацыйна-бытавыя выразы, якія амаль не апрацоўваліся ім, а ўводзіліся ў мову літаратурных герояў падчас эмацыянальных спрэчак, у схаванай непрыязнасці. Аналіз літаратурных тэкстаў і аўтэнтчных кленічаў у іх дае падставу сцвярджаць, што Я. Колас умела апрацоўваў некаторыя з іх, надаваў інавацыйны сэнс. Гэта найбольш характэрна для вершаваных твораў. Так, каб больш дэталёва, тонка і натуральна паказаць мастацкі вобраз, захаваць рыфму і рытм верша, фальклорны кленіч “каб табе бог даў торбу на старасць”, Колас пашырае структуру праклёна: “Да чаго ж мы дажыліся! Эх падвёў ты нас, царок! Каб табе даў бог на старасць лапці, торбу і кіек” [5, 64].

Лінгвакультуралогія Я. Коласа арыентавана не толькі на чалавечы (культурны) фактар у мове, але і на моўны фактар у чалавеку. Аб гэтым сведчыць фразеалагічны фонд мовы твораў пісьменніка. У “Фразеалагічным слоўніку мовы твораў Я. Коласа” змешчана 6 тыс. адзінак. Фразеалагізмы Я. Коласа адлюстроўваюць этнацыянальную спецыфіку беларускай мовы і разам з тым універсальнасць, па сутнасці, агульнамоўныя ўласцівасці гэтых моўных адзінак. Яны ўяўляюць вельмі складаную з’яву, якая адлюстроўвае спосаб жыцця і характар беларусаў, іх гісторыю, духоўнае жыццё, псіхалогію, этнацыянальныя традыцыі, звычкі, этнічны быт, тэмперамент.

Пісьменнік надаваў важнае значэнне выяўленню ўзаемадзеяння і сувязі культуры і беларускай мовы. У аснове коласаўскай лінгвакультуралагічнай парадыгмы ляжыць прынцып усебаковага развіцця беларускай мовы як ядра культуры. Глыбокае разуменне Я. Коласам нацыянальна-культурнага кампанента моўнага значэння выразна выяўляецца падчас тэкставага аналізу артыкула “Беларуская мова ў казённай школе”, у якім ён аналізуе прычыны пасіўнага выкарыстання роднай мовы інтэлігентамі-беларусамі ў XIX – пачатку XX ст. Перашкодай на шляху функцыянавання беларускай мовы, тлумачыў наратар, з’яўлялася палітыка расійскіх улад, якія імкнуліся зрабіць усё для таго, “каб не толькі забіць у канец у беларуса ўсё тое беларускае, што яшчэ асталося ў душы яго, але каб з яго зрабіць пакорную авечку, забіць мазгі, адным словам, выпусціць у свет балванчыка” [10, 304]. Абапіраючыся на гістарычныя факты, ён тлумачыў, што мова беларусаў вякамі вытрусчалася з народнай свядомасці, “беларускае слова ганьбілася, асмейвалася, выганялася” [9, 241], мова “расматривалась как мужицкое, холопское наречие” [10, 31]. А на таго, хто выступаў з сваім родным словам, пазіралі як на дзівака, з якога можна было толькі пасмяяцца”

[9, 241]. На думку Я. Коласа, беларуская мова, як і мова кожнага народа, утрымлівае ў сабе сваю этнацыянальную самабытную класіфікацыйную сістэму, якая вызначае светаадчуванне этнаса і фарміруе яго карціну свету. “Скрозь адчыненыя дзверы роднай мовы, – зазначаў творца у сваёй працы “Методыка роднае мовы”, – льецца ў школу шырокая, магутная плынь, плынь асветы, людкуючы розум і пачуцці дзяцей” [10, 319]. Карціна свету беларусаў, лічыў Я. Колас, ствараецца праз прызму адзінства ўсіх элементаў этнацыянальнай культуры і замацоўваецца ў мове з улікам асаблівасцей пэўнай моўнай сістэмы. Письменнік сцвярджаў, што мова народа з’яўляецца важнейшай формай этнічнай ідэнтыфікацыі, тым моцным падмуркам, на якім можа паўстаць нацыянальная ідэалогія. Дадзены пункт гледжання адпавядае выказванням вядомых еўрапейскіх філосафаў Г. Гадамера [3] і М. Хайдэгера, якія разглядалі мову як “дом нашага духоўнага быцця” [14, 14]. У артыкулах “Шануйце і любіце сваю родную мову”, “Что было и что стало”, “Думкі да дваццацігоддзя” і іншых пісьменнік вызначае месца і ролю роднай мовы ў інтэграцыі беларускага грамадства. Мова, па меркаванню Коласа, уяўляе сабой галоўную форму выражэння і існавання нацыянальнай культуры, выступае як сродак рэалізацыі ўнутранай формы выражэння культуры [10, 321]. У гэтым ён бачыў дзейсны ўплыў мовы на культуру, а таксама фарміравальную ролю мовы і культуры ў беларускім грамадстве. У яго творчай спадчыне мова выступае як універсальная форма асэнсавання рэальнасці, у якую арганізуюцца ўсе узніклыя або ўжо існуючыя ўяўленні, апערцэпцыі, паняцці, вобразы і іншыя сэнсавыя канструкцыі (носьбіты сэнсу). Мова, на думку Я. Коласа, з’яўляючыся “праблемай сэнсу культуры”, сінтэзуе сацыяльныя, культурна-гістарычныя, псіхалагічныя, эстэтычныя аспекты жыцця беларускага народа. У працэсе літаратурнай, навуковай дзейнасці пісьменнік выявіў патэнцыял народнай мовы, незвычайную моўную чуйнасць, мастацкую інтуіцыю. Паводле Я. Коласа, яна акумуліруе раствараную ў вяках народную практыку і думку, нясе ў сабе разам з тым і мастацкае бачанне свету, бо ў ёй абавязкова прысутнічае эмацыянальна-вобразная ацэнка той ці іншай жыццёвай з’явы.

Літаратура:

1. Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа / Склад. Г.А. Арапанкова і інш.; Пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск. : Навука і тэхніка, 1990. – 638 с.
2. Воробьева, В.В. Лингвокультурология: теория и методы / В.В. Воробьева. – М.: , 1997. – с. 331.
3. Гадамер, Г.-Г. Текст и интерпретация (Из немецко-французских дебатов с участием Ж. Деррида, Ф. Форгета, М. Франка, Г.-Г. Гадамера, Й. Грайша, Ф. Ларуэлла / Г.-Г. Гадамер // Герменевтика и

- деконструкція. Под. ред. В. Штермайера, Х. Франка, Б. В. Маркова. – СПб.: Алетея, 1999. С. 202-242.
4. Гарэцкі, М. Гісторыя беларускай літаратуры. Уклад. і падрыхт. тэксту Т. С. Голуб / М. Гарэцкі. – Мінск: Маст. літ., 1992. – 479 с. [16] л. іл.
 5. Колас, Я. Збор. твораў: у 14 т. Том 1. Вершы 1898 – 1917 гг. / Я. Колас. – Мінск: ”Маст. літ.”, 1972. – 562 с. з іл.
 6. Колас, Я. Збор твораў: у 14 т. Том 4. Аповяданні 1906 – 1917 гг. / Я. Колас. – Мінск: ”Маст. літ.”, 1973. – 352 с. з іл.
 7. Колас, Я. Збор твораў: у 14 т. Том 6. Паэмы “Новая зямля, “Сымон-музыка” / Я. Колас. – Мінск: ”Маст. літ.”, 1974. – 624 с. з іл.
 8. Колас, Я. / Збор твораў: у 14 т. Том 9. Трылогія “На ростанях” / Я. Колас. – Мінск: ”Маст. літ.”, 1975. – 800 с. з іл.
 9. Колас, Я. Збор твораў: у 14 т. Том 11. Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы 1917-1946 гг. / Я. Колас. – Мінск: ”Маст. літ.”, 1976. – 424 с., 8 с. укл.
 10. Колас, Я. Збор твораў: у 14 т. Том 12. Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы 1947-1956 гг. / Я. Колас. – Мінск: ”Маст. літ.”, 1976. – 528 с., 8 с. укл.
 11. Русско-белорусский словарь / Под редакцией правдзейных членаў АН БССР Я. Коласа, К. Крапівы і члена-карэспандэнта АН БССР П. Глебкі. – М.: Дзяржаўнае выдавецтва замежных і нацыянальных слоўнікаў, 1953. – каля 86 000 слоў.